

Universiteit
Leiden
The Netherlands

God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)

Buitenwerf-van der Molen, M.F.

Citation

Buitenwerf-van der Molen, M. F. (2007, March 21). *God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum|Department History of Christianity and Social Sciences, Faculty of Theology, Leiden University. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4

Het vertrek van moderne predikanten uit de kerk

Aan het eind van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw begon een aantal predikanten enthousiast aan de taak die ze zichzelf hadden opgelegd: gemeentelieden een vorm van geloof te bieden die kon voldoen aan de eisen van de negentiende-eeuwse tijdgeest. Al in 1862 kwam er een kentering in deze ontwikkeling omdat sommige moderne predikanten van mening waren dat hun idealen niet binnen de bestaande kerkelijke structuren verwezenlijkt konden worden. Zij verbonden ook consequenties aan deze constatering. Dat leidde tot het vertrek uit de kerk van een groot aantal modernen.

Sommigen die zich niet meer op hun plaats wisten binnen de Hervormde Kerk maakten de overstap naar de Remonstrantse Broederschap, zoals G. van Gorkom, L.H. Slotemaker en B.C.J. Mosselmans.¹ Er waren ook moderne predikanten die een eigen religieuze gemeenschap oprichtten, zoals de gebroeders Hugenholtz, die in 1877 de Vrije Gemeente in Amsterdam stichtten.² Weer andere moderne predikanten legden hun ambt neer. Algemeen bekend is het vertrek van Cd. Busken Huet en A. Pierson, maar bijvoorbeeld ook E.J.P. Jorissen, T.C. van der Kulk, J.C. Matthes en J.W. Straatman verlieten de kerk. Sommigen van hen hadden te radicale voorstellen gedaan, bijvoorbeeld om doop en avondmaal af te schaffen, en voelden zich door de grote weerstand die dit in hun gemeente opriep min of meer gedwongen hun ambt neer te leggen.

Het aantal predikanten dat voortijdig met emeritaat ging, betrof in de jaren veertig van de negentiende eeuw vier procent van alle emeriti. In de jaren zeventig was dit percentage gestegen tot tien procent. Deze stijging is grotendeels verklaarbaar door het vroegtijdig uittreden van veel moderne predikanten.³ In dit hoofdstuk

¹ Barnard, *Van 'verstoten kind' tot belijdende kerk*, 52-65.

² Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 165-166; E.H. Cossee, 'De stichting van De Vrije Gemeente, haar voorgeschiedenis en uitwerking', in: J.D. Snel (red.), *En God bleef toch in Mokum. Amsterdamse kerkgeschiedenis in de negentiende en twintigste eeuw*, Delft 2000, 99-116.

³ Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 272-273. Dat het aantal moderne predikanten dat de kerk verliet aanzienlijk was, kunnen we ook opmaken uit een brief van Busken Huet, geschreven in 1885: 'Mijn leven is het leven van honderd andere moderne theologen geweest, die de kerk verlaten hebben en zich aan de letteren of de journalistiek zijn gaan wijden', in: Cd. Busken Huet, *Brieven van Cd. Busken Huet* 2, Haarlem 1890, 317. Modernen werden na hun uittreden bijvoorbeeld leraar aan de H.B.S. of journalist, zie hierover J. Trapman, "Een daad van zelf-

1. Conrad Busken Huet.

staat de vraag centraal hoe het vertrek van de predikanten de plausibiliteit van het modernisme aantastte. Het is hier minder van belang in detail in te gaan op de vraag wat moderne predikanten als Huet en Pierson ertoe bracht hun ambt neer te leggen. We zullen in dit hoofdstuk vooral bekijken welke invloed en gevolgen het vertrek van deze invloedrijke modernen had op de ontwikkeling van het modernisme.

1 Afscheid van Cd. Busken Huet en A. Pierson

Conrad Busken Huet was in 1862 een van de eerste moderne predikanten die zijn ambt neerlegde. Huet had door zijn publicaties in kranten en tijdschriften en door zijn *Brieven over den Bijbel* veel vijanden gemaakt, mede omdat hij, zoals we lezen in een brochure van E.J.P. Jorissen uit 1865, aan een breed publiek openbaar maakte wat in de academische wereld werd geleerd:

behoud". Allard Piersons brochure *Aan zijne laatste gemeente* (1865) en de reacties daarop', in: F.G.M. Broeyer en D.Th. Kuiper (red.), *Is 't waar of niet? Ophefmakende publicaties uit de 'lange' negentiende eeuw. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 13 (2005), 192-214, hier 211.

Het euvel door hem [Huet] begaan is van (...) praktische aard. Hij heeft den nederlandschen christen in eenvoudige taal verteld wat daar ginds in de gehoorzalen der hoogeschool werd verkondigd, en in het hoofd van een ontelbaar aantal predikanten gedacht. (...) Huet was sedert dien tijd de zondebok voor de liberale theologie (...).⁴

Op de lange duur werden Huets liberale opvattingen in de Waalse gemeente te Haarlem, waar hij vanaf 1851 voorganger was, niet meer gewaardeerd, vooral nadat *Brieven over den Bijbel* was verschenen. Toen het bezoek aan de door Huet vervulde kerkdiensten aanmerkelijk terugliep, stelde de kerkenraad in eerste instantie voor om een deel van zijn preekbeurten door een rechtzinnige predikant te laten vervullen. Dit had ook een financiële reden: door het teruglopende kerkbezoek brachten de collectes minder op. Huet stelde voor om de helft van de kerkdiensten in het Nederlands te houden in plaats van in het Frans, om zo meer publiek te trekken. Nadat de kerkenraad beide plannen had afgekeurd, besloot Huet ontslag te nemen en op 13 januari 1862 legde hij zijn ambt neer. Hij probeerde zijn moderne ideeën nog enige tijd buiten de kerkelijke structuur te verspreiden, tijdens zondagse bijeenkomsten in de Haarlemse concertzaal, maar ook dat vond weinig weerklank bij het publiek. Daarna werd hij journalist bij de *Oprechte Haarlemsche Courant* en vervolgens werd hij door zijn vriend E.J. Potgieter gevraagd lid te worden van de redactie van *De Gids*. In de jaren 1862-1865 schreef hij voor dit tijdschrift verscheidene literaire kritieken. Met name door deze kritieken is Huet beroemd geworden.⁵

In 1865, drie jaar na het aftreden van Huet, volgde het vertrek van Allard Pierson, die vanaf 1857 Waals predikant te Rotterdam was.⁶ Hij was zeer invloedrijk binnen de moderne richting. Piersons afscheid werd door velen dan ook als schokkend ervaren. Zelf benadrukte hij in eerste instantie dat de redenen voor zijn vertrek puur persoonlijk waren; maar toen de pers geruchten over zijn beweegredenen begon te verspreiden, voelde hij zich genoodzaakt zijn vertrek in het openbaar te verantwoorden, wat hij deed met *Aan zijne laatste gemeente*.⁷

In zijn afscheidsbrief aan de Rotterdamse gemeente beschreef hij dat hij door middel van het modernisme zijn ideaal van een humane samenleving tot stand had willen brengen.⁸ Dit was hem binnen de kerkelijke structuur niet gelukt. Volgens Pierson was de kerk vanwege haar klerikale en exclusieve karakter niet langer de juiste instelling om algemene humaniteit te bevorderen.⁹ Men kon een beter mens

4 E.J.P. Jorissen, *Vlucht of volharding. De moderne theologie en hare volgelingen van het standpunt der Nederlandsch-Hervormde kerk*, Groningen 1865, 13-14.

5 Praamstra, *Tijgergenoege*, 49-50; 73-77. Zie over de rol van Huet in de redactie van *De Gids* en de invloed van zijn literaire kritieken R. Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids*, Amsterdam 1997, 286-294.

6 Zie over Piersons afscheid bijv.: J. Trapman, 'Allard Pierson en zijn afscheid van de kerk', in: *Het land van Erasmus*, Amsterdam 1999, 87-102.

7 Trapman, 'Een daad van zelfbehoud', 193.

8 Zie voor een uitgebreide analyse van Piersons *Aan zijne laatste gemeente* en de reacties daarop Trapman, 'Een daad van zelfbehoud'.

9 A. Pierson, *Aan zijne laatste gemeente*, Arnhem 1865, 31.

2. Allard Pierson.

zijn als men geen banden met de kerk onderhield.¹⁰ Het had geen nut meer lid van een kerkgenootschap te blijven – men zou dan ‘met de ene hand afbreken wat men met de andere had opgebouwd’.¹¹ De kerk was Pierson te smal, maar hij erkende dat ‘hare grenspalen nog meer te willen uitzetten gelijk zou staan met haar te vragen dat zij zelve haar doodvonnis onderteekene’.¹² De uiterste consequentie van het moderne gedachtegoed was voor Pierson dan ook zijn vertrek uit de kerk en daarom diende hij eind maart 1865 zijn ontslag in, dat hem door de Waalse kerk eervol verleend werd.¹³ Het voorbeeld van Huet en Pierson werd in de jaren daarna door diverse predikanten gevolgd.

¹⁰ Pierson, *Aan zijne laatste gemeente*, 32.

¹¹ Pierson, *Aan zijne laatste gemeente*, 22.

¹² Pierson, *Aan zijne laatste gemeente*, 35.

¹³ Trapman, ‘Allard Pierson en zijn afscheid van de kerk’, 96-97. Over Piersons eervol ontslag zie *Kerkelijke Courant* 14 (8 april 1865), voorpagina.

2 Het modernisme onder vuur

Door sommige negentiende-eeuwers werd het modernisme als een gevaarlijke stroming gekenmerkt, die gelovigen de basis waarop hun geloof steunde zou ontnemen. Anderen vonden juist dat het modernisme niet ver genoeg ging: de modernen moesten de consequenties van hun rationele houding tot in het uiterste doorvoeren en hun heil buiten de kerk zoeken. Het modernisme lag dus sowieso al onder vuur, maar met het afscheid van een aantal invloedrijke predikanten werd ook de geloofwaardigheid van de stroming aangetast.

Tegenstanders van het modernisme vonden elkaar, ondanks hun totaal verschillende ideologische achtergronden, in de bestrijding van het modernisme. Ze grepen het vertrek van modernen als Huet en Pierson aan om de stroming negatief te etiketteren. Zo karakteriseerde de predikant J. Douwes jr., een sympathisant van de Groninger richting,¹⁴ het modernisme als een beginselloze stroming. De modernen grossierden volgens hem in tegenstrijdige opvattingen:

Of kan er grooter verschil, diepere kloof bestaan tusschen twee theologen, dan er bestaat tusschen twee modernen, van welke de een beweert: onze rigting loopt uit op vernietiging der godsdienst; de ander: onze rigting geeft aan de godsdienst eerst het ware leven? (...) Eenheid van beginsel; wij zoeken haar te vergeefs – ten zij dan, dat wij beginsel willen noemen, wat geen beginsel is t.w. de negatie. (...) Bloote negatie is beginselloosheid. En wat anders dan bloote negatie is het uitgangspunt der moderne theologie.¹⁵

De modernen beweerden zich bezig te houden met het ontwerpen van een ‘nieuw, groot, aan de eischen des tijds beantwoordend gebouw’, maar omdat ze geen duidelijke koers hadden uitgezet, brak de één af wat de ander had opgebouwd. De beeldspraak die Douwes gebruikt om het modernisme te typeren doet denken aan de bijbelse vertelling van de toren van Babel: ‘En vraagt gij, wat er van al dien arbeid worden zal, de bouwlieden roepen u toe: “wij willen al hooger en hooger bouwen, excelsior is onze leus!” – maar intusschen zijn zij het zelfs nog over de grondslagen, waarop het gebouw moet opgetrokken worden, oneens.’¹⁶ De moderne leus van zelfstandigheid was volgens Douwes in feite subjectivisme; dit subjectivisme stond gelijk aan beginselloosheid, het meest opvallende kenmerk van de moderne richting.¹⁷ Daarom kon het gebeuren dat de ene predikant beweerde dat het modernisme de toekomst van de kerk was, terwijl de ander stelde dat de richting de christelijke godsdienst vernietigde en vervolgens de kerk verliet.

Dat rechtzinnige predikanten het vertrek van moderne collega’s aangrepen om aan te tonen dat het modernisme geen geloofwaardige stroming was, blijkt ook uit een brochure die verscheen naar aanleiding van een kerkelijke twist in Nijmegen in

¹⁴ Zie over J. Douwes jr. (1816-1888) *BL* 2, 177-178.

¹⁵ J. Douwes jr., ‘Wat is moderne theologie?’, in: *Stemmen voor waarheid en vrede* 3 (1866), 18-25, hier 24-25.

¹⁶ Douwes, ‘Wat is moderne theologie?’, 25.

¹⁷ Douwes, ‘Wat is moderne theologie?’, 24-25.

1865. De uitspraken van de moderne predikant B. ter Haar jr. over de menselijke natuur van Jezus deed een inwoner van Nijmegen, de voormalig predikant A. van der Linde,¹⁸ besluiten hiertegen bezwaar aan te tekenen in het *Nijmeesch protest*, een strijdschrift tegen de moderne richting. Moderne predikanten loochenden het bestaan van bovennatuurlijke zaken, inclusief het bestaan van wonderen, wat volgens Van der Linde in strijd was met de leer van de Hervormde Kerk. Ze namen in de kerk een leugenachtige positie in, omdat hun denkbeelden totaal niet strookten met de leer van de Hervormde Kerk. De ‘moderne Christus-loochening’¹⁹ hoorde niet thuis in de Hervormde Kerk. Volgens Van der Linde dachten niet alleen rechtzinnige protestanten er zo over, ook katholieken, vrijdenkers en atheïsten waren deze mening toegedaan:

Het standpunt van een modern Godgeleerde in de Hervormde Kerk is niets meer dan één onafgebroken leugen. Men behoeft zich, om aldus te oordeelen, volstrekt niet schuldig te maken aan orthodox zelotisme; ook van zuiver naturalistisch standpunt wordt dus geoordeeld. Ons oordeel wordt gedeeld 1° door het katholicisme, 2° door de protestantsche orthodoxie, 3° door de eerlijke ‘ongeloovigen’ of de zoogenaamde ‘vrijdenkers’.²⁰

Van der Linde was van mening dat de eerlijkheid moderne predikanten gebood de Hervormde Kerk te verlaten, een standpunt dat alleen weersproken werd door diegenen die nog in dienst van die kerk waren. Anderen, ‘die eerlijk genoeg waren hun ambt neêr te leggen om hun eigen brood te eten’, hadden ‘moedig het vijeblad der sofistiek als een bedeksel der schande wechgeworpen’.²¹ Modernen werden door Van der Linde niet alleen als oneerlijk gekenmerkt, ze kregen bovendien het verwijt gebruik te maken van een inkomen dat hun niet op rechtmatige wijze toegekomen was, een beschuldiging die ook Multatuli de modernen maakte.²²

Aan mensen die zich afvroegen of de moderne theologie dan geen roeping had in de kerk legde Van der Linde uit dat die roeping eenzelfde werking had als de pest: eerst zou het modernisme de ‘onuitstaanbare “liberale” godgeleerdheid’ uitroeien en vervolgens zichzelf.²³

Ook L. Tinholt, redacteur van het evangelisch-confessionele tijdschrift *Stemmen voor waarheid en vrede*, zag duidelijke overeenkomsten in het standpunt van de rechtzinnigen enerzijds, en iemand als Pierson anderzijds, zoals blijkt uit zijn artikel ‘Waar behooren de modernen?’. Hierin besprak hij bovengenoemde brochure van Van der Linde, Piersons afscheidsbrief en Albert Révilles *Nous Maintiendrons*.

18 Antonius van der Linde (1833-1897) was korte tijd voorganger van een door hemzelf opgerichte gereformeerde gemeente te Amsterdam (1859-1861), maar legde na een aantal conflicten zijn ambt neer, waarna hij vertrok naar Duitsland en te Göttingen promoveerde op een onderzoek naar Spinoza. Van 1862 tot 1867 woonde hij vlakbij Nijmegen, en in die periode publiceerde hij een aantal brochures tegen de moderne richting, zie *BL* 5, 342-344.

19 A. van der Linde, *Het Nijmeesch protest. Een strijdschrift tegen de moderne theologie. Voorafgegaan door een woord van F.D. Sneltsjes, Hervormd ouderling te Nijmegen*, Utrecht 1865, 7.

20 Van der Linde, *Het Nijmeesch protest*, 4.

21 Van der Linde, *Het Nijmeesch protest*, 4.

22 Zie hoofdstuk vijf, ‘De evolutietheologie’.

23 Van der Linde, *Het Nijmeesch protest*, 30.

Volgens Tinholt deelden de ‘volbloed Modern’ Pierson en de ‘streng Juridisch-Confessioneel’ Van der Linde de opinie dat de Hervormde Kerk haar leer diende te handhaven, en dat derhalve de positie van de modernen in de kerk onhoudbaar was.²⁴ De moderne richting ging volgens de auteur zonder enige twijfel haar ondergang tegemoet, alleen al vanwege het feit dat ze door mensen als Pierson van binnenuit werd bestreden. Modernen die aanbleven als predikant (bijvoorbeeld Réville) verdedigden een oneerlijk standpunt, want een predikant die de doop niet als een opneming in de christelijke kerk maar als een opneming in de algemene mensheid beschouwde, was volgens Tinholt ongeloofwaardig.

Zoals gezegd konden rechtzinnigen en vrijdenkers elkaar vinden in hun bestrijding van het modernisme. Vrijdenkers hadden zich in 1856 verenigd in de vrijdenkersvereniging de ‘Dageraad’, en gaven daarbij een tijdschrift uit dat dezelfde naam droeg als de vereniging. Veel vrijdenkers hadden kritiek op de handelwijze van de modernen. Ze waren van mening dat de modernen hun positie als predikant niet konden handhaven, omdat ze volgens hen de gemeenteleden voor de gek hielden met hun moderne theologie. Veel vrijdenkers vonden het immoreel dat de modernen salaris ontvingen voor hun werk als predikant. Volgens hen moesten de modernen de consequenties van hun theologische standpunten serieus nemen door de kerk te verlaten. Andere vrijdenkers dachten minder negatief over de modernen.

De vrijdenker Johannes van Vloten deelde met de hierboven genoemde rechtzinnigen Douwes, Van der Linde en Tinholt de mening dat moderne predikanten als Réville niet geloofwaardig waren. Réville wilde de kerk volgens Van Vloten tot iets maken waarvoor ze niet was bedoeld. Réville ‘blijft’ (een toespeling op Révilles verderop besproken brochure *Nous Maintiendrons*), en blijft dus ‘doopen en avondmalen en hervormde-kerkjen spelen’, alhoewel hij wel inzag dat deze positie niet te verenigen was met zijn wetenschappelijkheid:²⁵

Want – Réville blijft.
Waarom ook geweken?
't Is zoo zoet te preëken,
Kanseltaal te spreken,
Zalving voor en na;
Avondmalen, doopen,
Texten op te hoopen –
Knollen te verkoopen
Voor citroenen, ja!
(...)²⁶

Ook Van Vloten bestempelde het gedrag en de uitlatingen van modernen als Réville als oneerlijk: ze geloofden zelf niet meer wat ze verkondigden; daarom was hun positie in de kerk onhoudbaar geworden. Van Vloten gaf in dit gedichtje op cyni-

24 L. Tinholt, ‘Waar behooren de modernen? Eene praktikale vraag, verschillend beantwoord’, in: *Stemmen voor waarheid en vrede* 3 (1866), 1-17 en 89-110, hier 12-13.

25 J. van Vloten, ‘Pierson en zijn bestrijders’, in: *De Levensbode* 3, Deventer 1866, 73-121, hier 75.

26 Van Vloten, ‘Pierson en zijn bestrijders’, 73-74.

3. Johannes van Vloten.

sche wijze de gedachtegang van modernen weer die eigenlijk wel wisten dat ze moesten stoppen met hun ambt, maar aarzelden omdat ze genoten van het preken en de aandacht die ze ontvingen. Van Vloten ergerde zich ook aan alle aandacht die de moderne predikanten die wel wilden blijven naar zich toetrokken:

In 't algemeen vat ik die gejaagdheid niet, waarmeê ons, na Piersons afval, tal van moderne predikanten komen verzekeren, dat zij in zijne meening niet deelen. Hij heeft hun daar immers ten volle verlof toe verleend; wat behoeven zij ons dan met zooveel ophef hun aanblijven te verkonden! Denken ze als Pierson, zoo laat ze handelen als hij; doen ze dat niet, welnu, zoo laat ze blijven, en daarmeê uit; waartoe echter al dat gezwets?²⁷

27 Van Vloten, 'Pierson en zijn bestrijders', 77.

Van Vloten stelde dat moderne predikanten een keuze moesten maken. Het beste was om het 'lied der (baatzieke) hope van een nieuwen hemel en een nieuwe aarde' aan de kerk over te laten en te kiezen voor de rationele 'leus van het *excelsior*'.²⁸

3 Cd. Busken Huet en A. Pierson als bestrijders van het modernisme

Voormalig modernen als Huet en Pierson werden na hun vertrek uit de kerk net als Van Vloten radicale bestrijders van het modernisme. Zo mengde Huet zich in 1866 in de discussie rond Piersons vertrek met zijn brochure *Ongevraagd advies*, waarin hij stelde dat de modernen christenen waren die iets wonderbaarlijks van het geloof hadden gemaakt:

Zeker, de moderne theologen zijn christenen; doch zie wat er onder de handen van De Keyser overblijft van het christendom: eene aan Jezus toegedichte frase: "God is uw Heilige Vader; gij, wees zijn kind". Zie wat Réville van Jezus maakt: den grootmeester eener vrij-metselaars-instelling, in wiens naam men kinderen en volwassenen inlijft in eene openbarings- en dogmenlooze kerk.²⁹

Pierson beschuldigde zijn voormalige collega's van inconsequentie. Enerzijds be-
weerden ze namelijk dat het onmogelijk was om God tijdens een gebed te vragen
bepaalde rampen af te wenden, zoals ze bijvoorbeeld tijdens de cholera-epidemie
van 1866 deden; anderzijds vroegen ze in een gebed wel om een 'rein hart'. De con-
sequentie van een geloof zonder bovennatuurlijke elementen was volgens Pierson
echter dat men God nergens meer om kon vragen, en dus ook geen plaats meer had
in de kerk.³⁰

Onder vrijdenkers waren ook andere geluiden te horen. Zo stelde "Titus"³¹ in het
vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad* dat de voortgang van de Verlichting in de Ne-
derlandse maatschappij niet gebaat was bij het uittreden van de moderne predikan-
ten. Als de modernen de kerk verlieten, zouden hun plaatsen onmiddellijk ingenom-
men worden door de rechtzinnigen:

De toelg der rechtzinnigen, is om met geweld of list van de kerk weder te maken, wat zij
was, een afgesloten geheel, dat zich om wetenschap of onderzoek evenmin bekommert, als
elk ander afgerond genootschap op theologisch gebied (...).³²

28 Van Vloten, 'Pierson en zijn bestrijders', 95.

29 Cd. Busken Huet, *Ongevraagd advies, in de zaak van Pierson tegen Réville c.s.*, Haarlem 1866, 23.

30 A. Pierson, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*, Arnhem 1867, 42. Zie ook Trapman, 'Allard Pierson en zijn afscheid van de kerk', 100. Zie over deze reactie van Pierson op de omgang van de modernen met het gebed en de cholera-epidemie ook hoofdstuk zes, 'De cholera-epidemie van 1866'.

31 Pseudoniem van A.F.H. de Lespinasse (1819-1881), arts (verloskunde), vrijmetselaar; zie over De Lespinasse *NNBW* 8, 1036-1037. Van Vloten verdedigde Piersons vertrek tegen de Lespinasse in: Van Vloten, 'Moderne kerkvrienden en hun bedrijf', in: *De Dageraad* 21 (1866), 308-310. Zie over Titus ook Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, 40-41.

32 Titus, 'Is de zaak der verlichting gebaat door het uittreden der modernen uit de Christelijke Kerk?', in: *De Dageraad* 21 (1866), 227-228.

Modernen als Huet en Pierson zouden volgens de auteur als ambteloze gemeenteleden nooit de kring van aanhangers hebben kunnen verzamelen die ze als predikant hadden opgebouwd. Met het vertrek van de modernen ontstond bovendien het gevaar dat het godsdienstig onderwijs in handen van de rechtzinnigen zou vallen. Dit was onwenselijk, omdat het volgens Titus noodzakelijk was ook de minder ontwikkelden door het modern-theologische godsdienstonderwijs op een meer verlicht standpunt te brengen. De modernen vertegenwoordigden 'de voortbewegende levende, ontwikkelende kracht der gemeente' in de kerk, terwijl rechtzinnigen de zelfstandige ontwikkeling van gemeenteleden alleen maar tegenwerkten. Orthodoxie leidde volgens de auteur uiteindelijk tot stilstand en achteruitgang. Moderne predikanten en hun gemeenteleden hadden hun uiteindelijke bestemming nog niet bereikt; die lag buiten de kerk. Juist vanwege het feit dat de modernen nog predikant waren, konden ze echter wel gemakkelijk gelovigen bereiken, en hadden daarmee volgens Titus een instrument in handen om de verlichting van het volk een stap voorwaarts te brengen. Deze vrijdenker beschouwde derhalve het vertrek van de modernen uit de kerk als een afname van de invloed die op minder ontwikkelden uitgeoefend kon worden, en als een gemiste kans om deze mensen op een verlichter spoor te krijgen.

4 De 'nekslag' voor het modernisme?

Strategisch gezien viel voor het modernisme het moment waarop Huet en Pierson ontslag namen slecht. Het modernisme was nog geen gevestigde stroming, en kon op weinig vaste steun uit de omgeving rekenen. Nu gebeurde waar critici van het modernisme de aanhangers steeds al voor waarschuwden: het modernisme kon mensen ertoe brengen afscheid te nemen van de kerk. In dit geval ging het om twee predikanten die zelf behoorlijke bekendheid hadden gekregen door hun propaganda voor de moderne theologie.

Het vertrek van Huet en Pierson verzwakte de positie van de andere modernen, omdat het tegenstanders een onweerlegbaar argument in handen gaf: als zelfs een predikant die de moderne leer aanhing zijn geloof niet kon behouden, zouden gemeenteleden dit zeker niet kunnen, en dus verloren zijn voor de kerk. Het modernisme bewees zo geen toekomst te hebben. Tegenstanders stelden daarom graag dat mensen als Huet en Pierson ten minste eerlijk waren en de juiste belissing hadden genomen: modernen hoorden niet thuis in de kerk.³³

³³ Zie Pierson, *Aan zijne laatste gemeente*, 12-13: 'Wel ben ik zeker (...) dat de moderne theologen (...) met hunne kerkelijke positie zichzelf in den weg staan. Maar zoolang dit niet het geval is, mag niemand zelfs in de verte hen van oneerlijkheid beschuldigen. Het is mij tegen de borst dat ik dit neder moet schrijven. Dan ik word er toe genoodzaakt door de dwaling waarin vele rechtzinnige landgenooten verkeerden, die iederen afgetreden modernen predikant met nadruk een eerlijk man noemen.'

Het was voor de modernen noodzakelijk om zich tegen de kritiek te verzetten. Waren het niet de tegenstanders die hun hiertoe noodden, dan waren het Huet en Pierson zelf wel. Zij spraken de overtuiging uit dat moderne predikanten op de lange duur zouden beseffen dat ze zichzelf in de weg zaten met hun kerkelijke betrekking.³⁴

Met name het vertrek van Pierson was veelbetekenend; het werd besproken in diverse brochures en artikelen.³⁵ De eerder genoemde Réville, een collega van Pierson uit Rotterdam, verdedigde de moderne predikanten die bleven en diende Pierson van repliek in zijn brochure *Nous maintiendrons*. Réville bekritiseerde met name het feit dat Pierson gelovigen in zijn afscheidsbrochure had aangeraden het christelijk geloof in te ruilen voor het humanisme. Réville meende dat dat de ondergang van de godsdienst zou betekenen.³⁶ De functie van de kerk was het beschermen en bevorderen van de christelijke godsdienst. Pierson had zeer duidelijk gemaakt wat hij wilde afbreken, maar niet wat hij wilde behouden of opnieuw wilde opbouwen.³⁷ Réville was ervan overtuigd dat de kerk aangepast moest worden aan de negentiende-eeuwse tijdgeest maar stelde dat er een groot verschil was tussen hervormen en afbreken.³⁸ Ondanks de grote moeite die het kostte om de kerk te moderniseren, en de hevige kritiek die dit veroorzaakte, verzekerde Réville zijn lezers dat de meeste moderne predikanten niet zouden opgeven en wel in de kerk zouden blijven.³⁹ De trend die Pierson had gezet, die de kritiek van rechtzinnige tegenstanders in de hand werkte, zou volgens hem weinig navolging krijgen.

De moderne predikant Jorissen waarschuwde in 1865 voor de gevolgen van het uittreden van moderne predikanten. In zijn brochure *Vlucht of volharding* betoogde ook hij dat moderne predikanten door hun ambt neer te leggen hun tegenstanders in de kaart speelden:

Huet en Pierson zijn als alle anderen kinderen van hunnen tijd, en hebben het hunne bijgedragen om het probleem van onze dagen op te lossen. (...) Waarom verlaten zij nu de gemeenschappelijke vanen? En waarom geven zij aan de hardnekkige en handige bestrijders van de nieuwe denkbeelden de schoonste gelegenheid om hen en hun werk mede met schimp en spot te overladen?⁴⁰

34 Pierson, *Aan zijne laatste gemeente*, 12-13.

35 Naar aanleiding van Piersons vertrek ontstond een dispuut dat via pamfletten werd gevoerd: A. Réville, *Nous maintiendrons. Lettre au Dr. A. Pierson à l'occasion de ses adieux à sa dernière église*, Arnhem 1865; A. Pierson, *De moderne richting en de kristelijke kerk*, Arnhem 1866; A. Réville, *Nôtre foi et nôtre droit*, Arnhem 1866; Huet, *Ongevraagd advies*; A. Kuenen, *Het goed recht der modernen*, Leiden 1866; Pierson, *Gods wondermacht en ons geestelijk leven*. Zie over dit dispuut Trapman, 'Een daad van zelfbehoud', 193-194, die hier ook de brochure van J.H. Scholten, *Supranaturalisme in verband met Bijbel, Christendom en Protestantisme* (Leiden 1867) noemt, waarin Scholten niet expliciet de naam van Pierson noemt; Trapman toont echter aan dat uit een brief van Pierson aan A. Kuenen is gebleken dat Pierson wel begreep dat de brochure tegen hem gericht was.

36 Réville, *Nous maintiendrons*, 7. Zie ook de Nederlandse vertaling door J.F.C. Kronenberg: A. Réville, *Wij blijven. Brief aan Dr. A. Pierson, naar aanleiding van zijn schrijven: "Aan zijne laatste gemeente"*, Arnhem 1865, 5.

37 Réville, *Wij blijven*, 14, 15.

38 Réville, *Wij blijven*, 20.

39 Réville, *Wij blijven*, 51.

40 Jorissen, *Vlucht of volharding*, 6-7. Zie ook Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 160.

4. E.J.P. Jorissen.

Volgens Jorissen hadden Huet en Pierson hun goede arbeid halverwege gestaakt. Als overtuigde modernen waren ze begonnen met het verspreiden van de modern-theologische beginselen; met hun artikelen en boeken over de moderne theologie hadden ze zeer veel mensen, zowel 'eenvoudigen' als 'ontwikkelden', een groot plezier gedaan. Met hun vertrek hadden ze een grove misstap begaan die met name schadelijk was voor gemeenteleden, want:

men treedt niet op en verblijdt niet door zijne prediking het hart van velen die naar eene betere godsdienst hebben uitgezien, om het daarna zooveel dieper te wonden.⁴¹

Dit gegeven zou volgens Jorissen al genoeg hebben moeten zijn om Huet en Pierson ervan weerhouden te hebben hun ambt neer te leggen. Hij meende dat het vertrek van deze predikanten een ondermijning van het modernisme was. Ook voor hemzelf bleek het modern-theologische standpunt op de lange duur onhoudbaar, want ondanks de ethische bezwaren die hij in 1865 nog had tegen het neerleggen van het ambt nam hij drie jaar later zelf ontslag.

⁴¹ Jorissen, *Vlucht of volharding*, 8.

5. G. van Gorkom.

Ook de moderne predikant Van Gorkom die gedurende zijn gehele werkzame leven predikant was en in 1875 overstapte naar de Remonstrantse Broederschap, maakte zich zorgen over het vertrek van sommige moderne predikanten. Hij merkte in 1867 met enig cynisme op dat de markt overspoeld werd met afscheidspreken van modernen:

De hartstocht voor “afscheidspreken, laatste woorden aan mijn gemeente, woorden aan mijn laatste gemeente,” en dergelijken maakt al den indruk van epidemisch te zijn.⁴²

Volgens Van Gorkom gaven de vertrekkende predikanten ‘alle geloof aan stabiliteit van menselijke overtuiging voorgoed den nekslag’.⁴³ Bovendien leek het alsof deze predikanten verstoken waren van enig plichtsbesef, alsof ‘een mensch zijn post mag verlaten zoodra hem die verveelt’.⁴⁴ Van Gorkom merkte op dat het maar te hopen was dat de net opgerichte Hogere Burgerscholen, waar veel uitgetreden

42 Anoniem (G. van Gorkom), ‘Op Sint-Bogermansdag’, in: *Los en vast* 2 (1867), 325-359, hier 353. Zie ook G. van Gorkom, *Uit het godsdienstig-letterkundig leven*, Leiden 1905, 46.

43 Anoniem (Van Gorkom), ‘Op Sint-Bogermansdag’, 354.

44 Anoniem (Van Gorkom), ‘Op Sint-Bogermansdag’, 354.

moderne predikanten een plaats als rector vonden, geen kerkelijk karakter zouden krijgen door de grote toestroom van voormalige predikanten.

Samenvattend: in de reacties van de modernen op het vertrek van hun collega's zien we voornamelijk kritiek en teleurstelling: de predikanten veroorzaakten met hun vertrek een ernstige ondermijning van het modernisme, en brachten gelovigen die behoefte hadden aan een gemoderniseerde vorm van christendom schade toe.

5 **Gevolgen voor minder ontwikkelde gemeenteleden**

De modernen maakten zich in het bijzonder zorgen over de invloed die het vertrek van diverse predikanten had op eenvoudige kerkgangers, zeker als het ging om een autoriteit als Pierson. Volgens sommigen was hij juist een leidsman voor minder ontwikkelde gemeenteleden geweest, waardoor zijn voortijdige afscheid voor hen grote gevolgen had.⁴⁵

Pierson had niet slechts de kerk verlaten, hij definieerde het modernisme bovendien als een kerkelijke stroming zonder toekomst, en liet gewone gelovigen die gegrepen waren door de moderne theologie met lege handen achter. Collega-predikant Jorissen geeft de verwarring die bij gelovigen na Piersons vertrek was ontstaan als volgt weer:

Deze anti-supranaturalistische godsdienst trekt de aarde over. Zij telt duizenden volgelingen, die met groote verbazing hooren, hoe de prediker en de schrijver, dien ze in beide betrekkingen zoo lief hebben, hun nu niet slechts verlaat, maar zelfs hun heiligst streven en de ongekunstelde blijdschap hunner ziel over de verlossing van vooroordeelen, voor eene hersenschim houdt. Hebt gij, vragen zij, ons dan niets meer te zeggen?⁴⁶

Het voorbeeld dat mensen als Huet en Pierson gaven, kon volgens sommige modernen bij minder ontwikkelde gelovigen gemakkelijk tot onkerkelijkheid leiden. Réville stelde dat Pierson met zijn afscheidsbrochure de argumenten aandroeg waarmee desinteresse in de kerk verdedigd kon worden. Pierson zorgde ervoor dat gemeenteleden hun absentie bij kerkdiensten op een fatsoenlijke manier konden verantwoorden:

Behoef ik u te zeggen dat uw schrijven met gejuich ontvangen wordt door Jan Rap van alle kleur? Verbeeldt u maar, wat een buitenkansje voor lieden van dat slag, om in zoo keurige taal, met een filosofisch-godsdienstig tintje gekleurd, reden te kunnen geven van hun terugblijven uit de kerk en van het Avondmaal en van hunne weigering om bij te dragen tot collecten of andere werken van liefdadigheid.⁴⁷

⁴⁵ Zie bijv. Jan Rap, *Heeft Pierson gelijk? Eene vraag tot de aanhangers der moderne theologie*, 's-Hertogenbosch 1866.

⁴⁶ Jorissen, *Vlucht of volbarding*, 25.

⁴⁷ Réville, *Wij blijven*, 5; vgl. Réville, *Nous maintiendrons*, 7. Zie ook Herderscheê, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 142. Zie over de kwestie 'Jan Rap' hoofdstuk twee.

De moderne predikant T.C. van der Kulk (die overigens in 1869 zelf het ambt neerlegde) bekritiseerde Pierson omdat hij eenvoudige gelovigen het humanisme predikte, terwijl het voor hen al moeilijk genoeg was de principes van de moderne theologie te begrijpen:

Ach, wat zal ik u zeggen; te Rotterdam in enkele huisgezinnen misschien zal men dat woord [humanisme] verstaan, maar kom eens daarmee bij het volk aan; (...) Ik wenschte, dat de theologen eens uit hunne hooge streken afdaalden tot het volk en de ware behoeften van het volk leerden kennen; (...) 't is juist daarom dat ik onze Kerk liefheb, omdat ze mij in aanraking brengt met den minderen man; dat een gehoor zoo als men in onze groote steden zou kunnen vergaderen in een of andere zaal, oppervlakkig gezien ons moderneren beter zou bevallen, ik ben de eerste om 't toe te stemmen, en dat wij wel eens daaraan denken is verklaarbaar; maar als ik kom onder 't volk in onkunde verzonken, met vooroordeelen behept, en toch in weerwil van zijn ellende dikwijls nog zoo vatbaar voor een goed woord, dan kan ik mij niet voorstellen, dat ik als aristocraat-theoloog mij ooit gelukkig zou gevoelen, bedenkend, dat ik dat volk voor eenige ismen verlaten had.⁴⁸

Van der Kulk wenste dat het modernisme meer aan de eisen van lager of niet-geschoolden tegemoet zou komen, want 'iemand, die niet het minste begrip heeft van natuurkunde, niet weet van wetten in het heelal, moet aan wonderen gelooven'.⁴⁹ Dat het modernisme onder minder ontwikkelden niet aansloeg, was niet te wijten aan de richting zelf, maar aan een breder maatschappelijk probleem. Ongeletterdheid veroorzaakte onbegrip voor de principes van het modernisme. De auteur benadrukt dan ook dat er veel aandacht besteed moest worden aan onderwijs; door verbetering hiervan zou het supranaturalisme vanzelf afnemen.⁵⁰ Het modernisme zou niet van het ene op het andere moment aanslaan; er was tijd nodig voor de ontwikkeling ervan omdat de hersenen van mensen nu eenmaal geen 'telegraaf-lijnen' zijn en de ontwikkeling van de mensheid eeuwen in beslag neemt.⁵¹

6 Behoeftte aan duidelijker definiëring van het modernisme

In 1867 publiceerde Pierson *Gods wondermagt en ons geestelijk leven*. Volgens K.H. Roessingh ontstond er vanaf dat moment een fundamentele splitsing in het modernisme tussen ethisch-modernen en intellectualisten, waaraan de onverenigbaarheid van geloof en wetenschap ten grondslag lag. Roessingh beschouwde het genoemde geschrift als katalysator hiervan omdat Pierson hierin stelde dat geloof en wetenschap niet te verzoenen waren.⁵² Volgens Pierson was een van de belangrijkste taken die moderne theologen zichzelf gesteld hadden, namelijk het aanpassen van het christelijk geloof aan negentiende-eeuwse maatstaven, mislukt. We

48 T.C. van der Kulk, 'De kerk en de modernen', in: *De Tijdspiegel* (1866, 1), 144-159, hier 154-155.

49 Van der Kulk, 'De kerk en de modernen', 155.

50 Van der Kulk, 'De kerk en de modernen', 155.

51 Van der Kulk, 'De kerk en de modernen', 155.

52 Roessingh, *Het modernisme in Nederland*, 151.

kunnen met Roessingh in ieder geval zeggen dat het vertrek van de predikanten, en met name dat van Pierson, een belangrijk keerpunt is in de ontwikkeling van de moderne richting omdat het de geloofwaardigheid van de stroming deed afnemen.

Het vertrek van collega's en de kritiek aan het adres van de predikanten die bleven, wekte in het kamp van moderne predikanten de behoefte aan een duidelijker definiëring van de inhoud van het moderne geloof.⁵³ Hieruit blijkt dat de modernen inderdaad het gevoel hadden dat hun geloofwaardigheid door hun voormalige collega's geschaad was. Veel modernen waren van mening dat de tijd van het grote afbreken voorbij was, en dat nu gezocht moest worden naar de werkelijke levensvatbaarheid van de moderne richting. Het modernisme moest aantonen opgewassen te zijn tegen kritiek van tegenstanders uit verschillende richtingen.

Veel thema's uit de vroeg-moderne geschriften bleven uiteraard terugkeren. Toch blijkt als we brochures, preken en tijdschriften van de eerste periode na 1865 bekijken dat moderne predikanten zich meer dan daarvoor bezighouden met een definiëring en een aanscherping van de geloofsinhoud van het modernisme. Zo maakte de anonieme auteur 'Credo' zich in het kerkelijk modern georiënteerde *Volksblad* van mei 1866 zorgen over de gevolgen van de wetenschappelijke ontwikkelingen op godsdienstig gebied. Dat deze ontwikkelingen plaatsvinden is noodzakelijk:

Gelijk in de stoffelijke wereld de eene ontdekking door de andere wordt verdrongen, de eene uitvinding als op de hielen gevolgd wordt door de andere, zoo is het ook op het gebied des godsdienstigen levens. Als de nieuwe beginselen eenmaal post gevat hebben in verstand en hart, dan blijven ook de gevolgen niet uit, met ijzeren noodzakelijkheid volgt het een uit het ander, en wat de rede ons daarbij als goed en waar heeft doen kennen, daartegen zich te verzetten, zou niet anders zijn dan zondigen tegen den heiligen geest.⁵⁴

Als deze ontwikkelingen echter te ver doorgevoerd worden, ontstaat volgens de auteur het gevaar dat de godsdienst ter ziele zal gaan:

Maar nu ontstaat als van zelf de gewigtige vraag, wat en hoeveel we dan hebben te gelooven, om niet beschaamd uit te komen, om niet bitter te worden teleurgesteld in eene ons tot dusver nog onbekende toekomst. (...) En zou dan de volheid der wetenschap, die we ons verzamelen, ons er toe brengen, om God te verwerpen, of zijn bestaan te ontkennen? Verre, zeer verre van dien.⁵⁵

Volgens de auteur is er een 'nieuwe Verlichting' op komst. Dit is geen 'modern Sadduceïsme' dat de werking van de menselijke ziel aan de stofwisseling toeschrijft. Credo verwacht nieuwe hervormers, die de dringende behoefte aan 'vastheid van overtuiging, vastheid van beginselen' zullen vervullen. Deze nieuwe hervormers

⁵³ 'Er ontstaat een streven naar formuleering van de geloofsinhoud. Dit brengt een geleidelijke verschuiving in de gedachten omtrent de godsdienstige samenkomst en de plaats van de predikant in de gemeente.' W.R.M. Noordhoff, *Het godsdienstig gemeenschapsleven in het Nederlandsch vrijzinnig protestantisme. Een sociaal-psychologische studie*, Lochem 1933, 61.

⁵⁴ Credo, 'Gelooven', in: *Volksblad* 11.18 (3 mei 1866), 4.

⁵⁵ Credo, 'Gelooven', 4.

zullen gelovigen verlossen van alles wat ‘knelt en drukt’, zonder hun te ontnemen wat ze ‘voor de rust van hun ziel zo dringend nodig hebben’:

Ze zullen het onkruid wegnemen, en de goede tarwe laten staan, den kern zullen ze behouden, en de schaal, die nutteloos is, zullen ze moedig verwerpen.⁵⁶

De auteur spreekt de hoop uit dat wetenschap en geloof spoedig een verbond met elkaar zullen sluiten. We zien in dit artikel dat de schrijver voorstander is van een hervorming van het traditionele christelijke geloof. Deze hervorming moet echter niet leiden tot atheïsme of tot materialisme, waarin de werking van de menselijke ziel aan voedingsstoffen wordt toegeschreven. De nieuwe hervormers zullen ervoor zorgen dat het juiste midden wordt gezocht tussen afbreken en behouden.

Ook een andere (anonieme) auteur uit in het *Volksblad* van mei 1866 zijn zorgen over de toekomst van de moderne richting.⁵⁷ Hij haalt een werk aan van E.R. Borgesius uit 1861, *De moderne theologie in haar beginsel en in hare waarde*, waarin deze al gewaarschuwd heeft voor de negatieve kanten van het modernisme. Hier haakt de auteur bij aan, door te stellen dat het vijf jaren na het verschijnen van dit boek geen kwaad kan dat men zich bezint op de inhoud van het moderne geloof. Het is de opdracht van de moderne theologie om het historische van het onhistorische binnen het christendom te scheiden, maar dat is slechts een klein onderdeel van de richting. De moderne theologie heeft de taak een redelijke godsdienst te ontwikkelen, maar mag niet vervallen tot een ‘dor rationalisme’. De historische bijbelkritiek is binnen de moderne richting van groot belang, maar men moet ook kritisch staan ten opzichte van ‘nieuwe dwalingen’. De een zal misschien sneller vooruitgaan dan de ander, toch moeten aanhangers van de moderne richting geen haat koesteren jegens tegenstanders, en moet ruzie onderling voorkomen worden.

Samenvattend kunnen we stellen dat door het vertrek van Huet en Pierson het modernisme in een cruciale periode onder vuur kwam te liggen. Deze predikanten waren invloedrijke modernen geweest en bovendien niet de enige modernen die de kerk de rug toekeerden. Daar kwam bij dat een predikant in de negentiende eeuw veel autoriteit genoot. Het gevolg van het uittreden van deze predikanten was dat de omgeving ging twijfelen aan de geloofwaardigheid van het modernisme.

Veel tegenstanders, zowel rechtzinnigen als vrijdenkers en atheïsten, waren van mening dat het vertrek van deze predikanten het failliet van het kerkelijke modernisme in zijn geheel betekende. In volgende hoofdstukken zal blijken dat de modernen bij hun popularisering de geloofwaardigheid van hun boodschap en hun kerkelijke positie telkens weer aan de omgeving moesten bewijzen. Dit was ten dele een consequentie van de kerkverlating van hun voormalige collega's.

⁵⁶ Credo, ‘Gelooven’, 4.

⁵⁷ Anoniem, ‘Wat zij te vreezen hebben, die de reine godsdienst van Jezus van menselijke overleveringen trachten te zuiveren’, in: *Volksblad* 11.20 (17 mei 1866), 3-4.